

Α΄. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

“Ελληνικό Ζήτημα” στην ιστορία της Ευρώπης των νεωτέρων χρόνων ονομάστηκε η αναζήτηση διευθετήσεως, στο πλαίσιο του συστήματος ασφαλείας που τελούσε υπό τον έλεγχο των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, του ζητήματος της πολιτικής υποστάσεως των Ελλήνων. Το ζήτημα αυτό, αν και υφιστάμενο επί έναν τουλάχιστον αιώνα, τέθηκε επιτακτικά όταν τα συγκρουόμενα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων προκάλεσαν τη στρατιωτική και πολιτική τους παρουσία στις δυτικές παρυφές του ελληνικού κόσμου, στα Επτάνησα το 1797. Η παρουσία των μεγάλων δυνάμεων στα Επτάνησα αφενός επιτάχυνε ορισμένες εξελίξεις σχετικές προς το Ελληνικό Ζήτημα και αφετέρου διευκόλυνε την προβολή στο προσκήνιο του έθνους ομάδων Ελλήνων που φαίνονταν να ευνοούν την ανατροπή του καθεστώτος το οποίο είχε δημιουργήσει η οθωμανική κυριαρχία στις ιστορικές ελληνικές χώρες¹.

Τα σχετικά προς το ζήτημα αυτό θέματα έχουν, βέβαια, απασχολήσει τους ιστορικούς, τα έργα των οποίων συνιστούν πλέον τεράστιο corpus. Μεγάλοι ιστορικοί, Έλληνες και ξένοι, άφησαν τη σφραγίδα τους στην σχετική ιστοριογραφία². Κρίθηκε, ωστόσο, σκόπιμη η αναψηλάφηση ορισμένων πλευρών και πτυχών του ζητήματος, δύο αιώνες μετά την προβολή του στο προσκήνιο, για να απαντηθούν ερωτήματα που γεννά κάθε νέα εποχή ή παλαιά ερωτήματα που δεν έχουν απαντηθεί έκτοτε ικανοποιητικά. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις για το πολίτευμα της Ελλάδος και

---

1. C. W. Crawley, *The Question of Greek Independence*, Cambridge 1930.

2. Ed. Driault et M. Lhéritier, *Histoire dipolomatique de la Crèce*, t. 1-5, Paris 1925.

οι αγώνες για την απελευθέρωση των αλύτρωτων ιστορικών ελληνικών χωρών, καθώς και τα αποτελέσματα αυτών των αντιπαραθέσεων και αγώνων, επηρέασαν όπως ήταν φυσικό και τις εκτιμήσεις των ιστορικών, στα έργα των οποίων είναι αποτυπωμένες οι προτεραιότητες και οι πολιτικές ή εθνικές ορθότητες κάθε εποχής. Από τη σκοπιά αυτών των προτεραιοτήτων και ορθοτήτων φάνηκαν αναπόδραστες ορισμένες ενέργειες των πρωταγωνιστών που ρύθμισαν το ζήτημα της υποστάσεως του ελληνικού έθνους ή αποδέχθησαν τη ρύθμισή του. Η εθνική ιστοριογραφία ιδίως ερμήνευσε και εκτίμησε τις εξελίξεις της περιόδου εκ του αποτελέσματος, από τη σκοπιά δηλαδή του εθνικού κράτους που προέκυψε από αυτήν. Ήταν αναπόφευκτη τόσο η ερμηνεία όσο και η εκτίμηση των εξελίξεων της περιόδου· οι αρχιτέκτονες του εθνικού κράτους των Ελλήνων φιλοτέχνησαν από τα στοιχεία της περιόδου που επέλεξαν την ιστορία της ίδιας της περιόδου. Παραμερίσθησαν από τη διαδικασία επιλογής στοιχεία που φανερώνουν ρήξεις, προσαρμογές και συνέχειες που επικαλύφθησαν εκ των υστέρων. Οι ανατροπές που πραγματοποιήθηκαν κατά την επαναστατική περίοδο, τόσο οι παροδικές όσο και οι μόνιμες, επικαλύφθησαν από τον καταγγελτικό ή τον απολογητικό λόγο που παρήγαγαν οι πολιτικοί ανταγωνισμοί των μετεπαναστατικών χρόνων.

Το εθνικό κράτος φιλοτέχνησε τη γέννησή του και έπλασε την κυοφορία του: η Επανάσταση, η ληξιαρχική πράξη γεννήσεως του εθνικού κράτους, ήταν προϊόν του Διαφωτισμού. Το σχήμα αυτό επικάλυψε πολλές αντινομίες και αντιθέσεις, συμβιβασμούς και προσαρμογές, παραμέρισε δε στα αζήτητα της εθνικής ιστορίας δύο εκτιμήσεις της εποχής, α') για το "άκαιρον" ή "πρόωρον" και β') την "τυχαία" έκβαση του κινήματος. Η εκτίμηση για το "άκαιρον" του κινήματος προερχόταν από εκπροσώπους του Διαφωτισμού, οι οποίοι έκριναν ότι ο ελληνικός λαός δεν είχε αρκούντως φωτισθή με τα φώτα της Δύσεως, ώστε να στηρίξει την ελεύθερη και ευνομούμενη πολιτεία που οραματίζονταν και ανησυχούσαν για την έκβαση της Επανάστασεως³. Η δεύτερη εκτίμηση, δια-

3. Αδαμαντίου Κοραή, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κ. Θ. Δημαρά, τ. Δ', Αθήνα 1982, σ. 320, Επιστολή προς τον Ιάκ. Ρώτα, 24 Δεκεμβρίου 1821.

τυπωμένη μετά την Επανάσταση κυρίως, εξέφρασε την απογοήτευση πολλών συντελεστών του κινήματος για το τελικό προϊόν των εθνικών προσπαθειών· οι οποίοι ωστόσο δεν ήταν σε θέση να εξηγήσουν πειστικά τους στόχους των πρωτεργατών του κινήματος.

Αυτές οι ανησυχίες και οι απογοητεύσεις, οι οποίες συνόδευσαν εξ αρχής τον βίο του εθνικού κράτους των Ελλήνων, ενίσχυσαν και τον καταγγελτικό λόγο των απολογητών του προεπαναστατικού καθεστώτος, ιδίως δε των κοσμικών υπερασπιστών ενός νοητού εν πολλοίς παρελθόντος της Ορθόδοξης Οικουμένης, η οποία, απαλλαγμένη από τις ζοφερές πλευρές του ρόλου της στον βίο του έθνους και προικισμένη με επιδιώξεις και στόχους που ποτέ δεν είχε, είχε εξ αρχής προβληθή ως άλλος αναίτια και ανεξήγητα απωλεσθείς παράδεισος στον λόγο των πιο συνεπών αρνητών του εθνικού κράτους των Ελλήνων. Αυτής της προελεύσεως οι αρές και οι βολές κατά του ελληνικού εθνικού κράτους δεν επέτρεψαν στους αρνητές του να εκτιμήσουν τις επιβιώσεις του προεπαναστατικού καθεστώτος και τους ανομολόγητους συμβιβασμούς του νέου καθεστώτος με το παλαιό.

Τα σχέδια και οι προσδοκίες των Ελλήνων της εποχής που είναι δυνατό να διαπιστωθούν, αποτελούν το πρώτο δεδομένο της παρούσας μελέτης. Είναι απαραίτητη η διαπίστωση αυτών των σχεδίων και προσδοκιών των Ελλήνων που άφησαν σχετικές μαρτυρίες, ώστε να φανούν οι εκτιμήσεις του ζητήματος από τους συγχρόνους. Δεύτερο δεδομένο αποτελούν το καθεστώς και οι συνθήκες στις οποίες δρούσαν οι ομάδες εκείνες των Ελλήνων που αποτέλεσαν την ηγεσία του έθνους στη ρήξη με τον ξένο κυρίαρχο. Είναι εξ ίσου απαραίτητη η ανάλυση αυτών των συνθηκών και του καθεστώτος, για να γίνουν κατανοητά τα όρια της ρήξεως. Τρίτο τέλος δεδομένο αποτελούν οι επιδιώξεις και οι ενέργειες στην ευρύτερη περιοχή των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων που ήλεγχαν το σύστημα ασφαλείας πριν και μετά την ήττα της Γαλλίας του Ναπολέοντος το 1815.

Αυτά τα δεδομένα της εποχής είναι και “ζητούμενα”· με την έννοια των στοιχείων που απαιτούν “αποκατάσταση”, δηλαδή απομάκρυνση των επάλληλων ερμηνευτικών σχολίων που τα παραμορφώνουν. Όλα αυτά τα στοιχεία που έχει στη διάθεσή του σήμερα ο ιστορικός, σε συν-

δυνασμό με τις αναλυτικές δεξιότητες που έχουν εξασφαλίσει οι τελευταίες γενιές των ιστορικών και των πολιτικών επιστημόνων, επιτρέπουν τη νέα αναψηλάφηση του ζητήματος που προαναφέρθηκε, ώστε να αποκατασταθούν οι πραγματικότητες της εποχής και να ερμηνευθούν εκ νέου. Είναι χρήσιμη η αναψηλάφηση του ζητήματος, όχι τόσο για την αποκατάσταση της “αλήθειας” ή για τη συναγωγή χρήσιμων “διδασμάτων”, όσο για την “αναμέτρηση” του ιστορικού με τα ζητήματα μιας από τις πιο συγκλονιστικές εποχές της νεοελληνικής ιστορίας, κατά την οποία, όπως και στις μέρες μας, φαινόταν να κλονίζονται καθιερωμένες και ακλόνητες έως τότε βεβαιότητες. Στο κλίμα αυτού του κλονισμού και των αμφισβητήσεων και ρήξεων εκδηλώθηκε και η κίνηση για την απελευθέρωση των Ελλήνων, αλλά η Ελλάς που προέκυψε μετά τον δεκαετή απελευθερωτικό αγώνα, δεν φαίνεται να ήταν στις προθέσεις των πρωταγωνιστών της κινήσεως, όπως ήδη επισημάνθηκε, αν κρίνει κανείς από τις μαρτυρίες πολλών εξ αυτών. Η αναμέτρηση με τα πελώρια ζητήματα της εποχής έχει τη μορφή πνευματικής ασκήσεως και δοκιμασίας του ιστορικού της Νεωτέρας Ελλάδος που αισθάνεται την ανάγκη να ανιχνεύσει και να διαπιστώσει τη σχέση ανάμεσα στην μετεπαναστατική Ελλάδα και αυτών που είχαν φιλοτεχνήσει οι πατέρες του έθνους, καθώς και τη σχέση ανάμεσα στη σύγχρονη Ελλάδα και την επίσης νοητή εν πολλοίς σήμερα Ελλάδα του απελευθερωτικού αγώνα.

Δεν είναι χωρίς αξία οι έως τώρα μελέτες για τον απελευθερωτικό αγώνα που έχει στη διάθεσή του σήμερα ο ιστορικός της Νεωτέρας Ελλάδος· όπως όλες ίσως οι μελέτες γεγονότων ή εξελίξεων του παρελθόντος, είναι χρήσιμες κυρίως για την ερμηνεία των στοιχείων που έχουν αντλήσει από τις σχετικές πηγές οι ερευνητές, η οποία φανερώνει τη “σταδιοδρομία” των γεγονότων στην ιστοριογραφία και τις ανάγκες που αναζητεί να ικανοποιήσει η κάθε γενιά με την προσφυγή στο παρελθόν. Οι μελέτες για τον απελευθερωτικό αγώνα είναι κυρίως χρήσιμες ως “απαντήσεις” στις “ερωτήσεις” που έχει θέσει ή κάθε γενιά για να ικανοποιήσει ιδιαίτερες ιδεολογικές ανάγκες⁴.

---

4. Η παραδοσιακή άποψη για την Επανάσταση του 1821 αλλά και τις εξεγέρσεις

Σκηνή από την αγροτική ζωή την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Από τη σκοπιά της “ευρωπαϊκής” Ελλάδος πλέον είναι θεμιτό να αναζητηθούν νέες “απαντήσεις” στα μεγάλα θέματα που συνδέονται με τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων, ο οποίος αναλήφθηκε, όχι ως ο πρώτος από πολλούς τέτοιους αγώνες, όπως είχαν επιλέξει να πιστεύουν οι Έλληνες των αλυτρωτικών εξεγέρσεων του ιθ’ αιώνας, αλλά ως αγώνας υπάρξεως και αγώνας τελικός του έθνους. Την άποψη αυτή περί του “πρώτου” απελευθερωτικού πολέμου, την οποία φιλοτέχνησαν

που προηγήθηκαν είναι και η κρατούσα άποψη. Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, *Τουρκοκρατομένη Ελλάς, 1453-1821*, Αθήνα 1869· Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των καθ’ ημάς χρόνων*, τ. Α’, Αθήνα 1955· Αποστόλου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ’, Θεσσαλονίκη 1968 και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδ. Αθηνών, τ. Γ’ και ΙΑ’, Αθήνα 1974-1975. Βλ. τέλος Γ. Δ. Μεταλληνού, *Παράδοση και αλλοτρίωση*, Αθήνα 1986, σ. 191 κ.ε.

οι Έλληνες της πρώτης μετεπαναστατικής γενιάς, αποδέχτηκαν μάλλον χωρίς ουσιαστική συζήτηση και οι γενιές που ακολούθησαν⁵ επειδή η ιδέα του απελευθερωτικού αγώνα ως “αρραβώνα” μεταξύ του Κυρίου και του ελληνικού έθνους για την “ολοκλήρωση” του τελευταίου θεωρείτο πως εξυπηρετεί και εκφράζει τους εθνικούς στόχους της Ελλάδος καλύτερα από κάθε άλλη άποψη περί του σύγχρονου ελληνικού έθνους. Σήμερα, όταν γενικώς κρίνεται πως ολοκληρώθηκε η απελευθέρωση των Ελλήνων από ξένες κυριαρχίες και η ολοκλήρωση πλέον σημαίνει την εν γένει ανάπτυξη του εντός της Ελλάδος και με τους όρους της Ευρώπης, είναι χρήσιμη η αναζήτηση απαντήσεων απαλλαγμένη από το άγχος της “αποστολής” της ελεύθερης ελληνικής εθνικής εστίας να ολοκληρώσει την απελευθέρωση του έθνους με επαναληπτικούς εθνικούς αγώνες. Χωρίς τα παραμορφωτικά πρίσματα της εθνικής αποστολής, η εστίαση σε τρία πεδία, σε αυτό των στόχων που είχαν οι πρωταγωνιστές της εθνικής κινήσεως, στο πεδίο της μεταβάσεως από το παλαιό καθεστώς στο νέο και στο πεδίο της εντάξεως του Ελληνικού Ζητήματος και της Ελλάδος που προέκυψε στο σύστημα ασφαλείας των μεγάλων δυνάμεων της εποχής, μπορεί να δώσει “απαντήσεις” σε ερωτήματα που γεννώνται σήμερα στην προσπάθεια να ικανοποιηθούν νέες εθνικές προτεραιότητες και στόχοι⁵.

5. Νεωτερικές ιστοριογραφικές θέσεις για την Επανάσταση αποτελούν τα εξής έργα: *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830): Continuity and Change*, επιμ. Ν. Ρ. Diamandouros κ.ά., Θεσσαλονίκη 1976· *The Struggle for Greek Independence. Essays to Mark the 150th Anniversary of the Greek War of Independence*, επιμ. Richard Clogg, Λονδίνο 1973· *The Movement for Greek Independence, 1770-1821*, επιμ. Richard Clogg, Λονδίνο 1976· ιδίως δε τα έργα του Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1990· *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of Southeastern Europe*, Άλντερσοτ Χαμσάιτ 1994· John Antony Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, Πρίνστον 1868· George D. Frangos, «The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis», διδακτορική διατριβή για το Πανεπιστήμιο Κολούμπια (1971)· Dionysios N. Skiotis, «The Lion and Phoenix: Ali Pasha and the Greek

Στο πεδίο των εθνικών στόχων και της προσαρμογής των είναι απαραίτητο να ανιχνευθούν, στις σχετικές πηγές, τα στοιχεία εκείνα που συνιστούν τις επιδιώξεις και τα σχέδια των συγχρόνων για την “αποκατάσταση” των Ελλήνων. Και ο όρος “αποκατάσταση” αποτελεί επισφαλή επιλογή ως αφετηρία αναζητήσεως των σχετικών στοιχείων· επειδή “αποκατάσταση” υπονοεί προτέρα κατάσταση του έθνους που έπρεπε να ανακτηθή. Ποια όμως ήταν η προτέρα κατάσταση το ελληνικού έθνους; Η τουρκική κυριαρχία δεν άφηνε πολλά περιθώρια ως προς την προτέρα κατάσταση; ήταν η πριν την τουρκική κατάκτηση υπόσταση του ελληνικού έθνους. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν η αναπόφευκτη “προτέρα κατάσταση” των Ελλήνων, αλλά πολλοί από τους πρωταγωνιστές της κινήσεως για την αποκατάσταση του έθνους κάθε άλλο παρά αυτήν την αυτοκρατορία επιθυμούσαν να ανασυστήσουν, ακόμη και όταν εθεωρούσαν την επικράτειά της παραδοσιακά ζωτικό χώρο του ελληνικού έθνους. Ένας από τους πιο σημαντικούς πρωταγωνιστές αυτής της κινήσεως μάλιστα, ο Αδαμάντιος Κοραΐς, αποστρεφόταν την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία τουλάχιστον όσο και τη διάδοχη αυτοκρατορία, αντλούσε δε τα στοιχεία για το σύστημα αρχών και θεσμών της νεωτέρας Ελλάδος από την φωτισμένη Δύση και, φυσικά, από την αρχαία Ελλάδα⁶.

Revolution», διδακτορική διατριβή για το Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ (1971)· Paraskevas N. Diamandouros, «Political Modernization, Social Conflict and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State, 1821-1828», διδακτορική διατριβή για το Πανεπιστήμιο Κολούμπια (1972)· *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, επιμ. D. Gondicas και C. Issawi, Πρίστον 1999· *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Επιμ. Θ. Βερέμη, Αθήνα 1997 (μετάφρ. Γ. Στεφανίδη από την Αγγλική του έργου *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *European History Quarterly*, 18 [1989], αρ. 2).

6. Για την κατανόηση της ιδεολογικής και πολιτικής κληρονομιάς του Βυζαντίου στο νέο ελληνικό κράτος βλ. τα εξής έργα: Donald M. Nicol, «The Byzantine view of Western Europe», *Greek, Roman and Byzantine Studies*, viii (1969), σ. 315-339· Speros Vryonis Jr., «Byzantine and Turkish Societies and their Sources

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς.

Οι σκέψεις και οι επιδιώξεις του Κοραή για την νεωτέρα Ελλάδα, εν σχέσει προς τα πρότυπά του, ίσως φαίνονται σήμερα υπερβολικά αισιόδοξες αν όχι ανεδαφικές· αξίζει ωστόσο να εξετασθούν υπό το φως των προσφερόμενων τότε εναλλακτικών λύσεων του Ελληνικού Ζητήματος, προπάντων όμως να εξετασθούν οι σκέψεις και οι επιδιώξεις του εν σχέσει προς την τότε θεωρούμενη ευνομούμενη πολιτεία. Αυτό το πρότυπο πολιτείας προκύπτει, τόσο από σαφείς αναφορές στους θε-

---

of Manpower», *War, Technology and Society in the Middle East*, επιμ. V. J. Parry και M. E. Yapp, Λονδίνο 1975, σ. 125-152· «The Byzantine Legacy and Ottoman Forms», *Dumbarton Oaks Papers*, xxiii-xxiv (1969-1970), σ. 253-308· «The Greeks under Turkish Rule», *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830): Continuity and Change*, επιμ. N. Diamandouros, J. Anton J. Petropoulos, P. Topping, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 45-48· «Religious Change and Continuity in the Balkans and Anatolia from the Fourteenth through the Sixteenth Century», *Islam and Cultural Change in the Middle Ages*, επιμ. S. Vryonis Jr., Βισβιάδη 1975, σ. 127-140· Cyril Mango, «Byzantinism and Romantic Hellenism», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 28 (1965), σ. 29-43· Romily Jenkins, *Byzantium and Byzantinism*, Σινσινάτι 1963· Spyros J. Asdrachas, «Quelques aspects du banditisme social en Crète au XVIIIe siècle», *Etudes Balkaniques*, 8 (1972), αρ. 4. σ. 197-112· Paul Magdalino, «Between Romaniae: Thessaly and Epirus in the Later Middle Ages», *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, επιμ. B. Arbel, B. Hamilton, D. Jacoby, Λονδίνο 1989, σ. 87-110· Steven Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, Καίμπριτζ 1970· Διονυσίου Α. Ζακυνθινού, *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την Νεωτέραν Ιστορίαν του Ελληνισμού*, Αθήνα 1957.

άμεσες αναφορές στην επιδιωκόμενη νέα ελληνική πολιτεία, επισημάνσεις των στοιχείων εκείνων που έπρεπε να μην έχει αυτή η πολιτεία.

Μία ή περισσότερες ηγεμονίες, αυτόνομες, με συνταγματικό και κοσμικό ηγεμόνα και χωρίς θεσμοθετημένες κοινωνικές τάξεις, ήταν πλησιέστερα στις προτιμήσεις πολιτικών στοχαστών της εποχής· μετά τα δεινά που είχε προκαλέσει στη Γαλλία η “ριζοσπαστική” φάση της Επανάστασης, οι προτιμήσεις στρέφονταν μάλλον στην πολιτεία

Ο Ρήγας Βελεστινλής.

που είχε διαμορφωθεί στην επαναστατική Γαλλία, κατά την πρώτη φάση της μεγάλης ρήξεως, όταν καταργήθηκε το παλαιό καθεστώς, κατά την “φιλελεύθερη” φάση της. Δεν έλειπαν οι ριζοσπαστικές προτάσεις, όπως αυτές του Ρήγα Βελεστινλή, ούτε όταν ο ίδιος εξέλιπε. Τέτοιες προτάσεις, ωστόσο, συγκινούσαν ελάχιστους στον ελληνικό κόσμο της εποχής. Ο κόσμος αυτός, αδρανής και κηδεμονευόμενος από την θεσμοθετημένη αρχή του Έθνους, την Εκκλησία, δεν αναμενόταν να στηρίξει ρήξεις και ανατροπές· τις οποίες οι περισσότεροι φαίνονταν να απεύχονται, όχι μόνο για λόγους αρχής, αλλά και επειδή εκτιμούσαν πως ο ελληνικός κόσμος ήταν ανέτοιμος να στηρίξει ριζοσπαστικές λύσεις του Ελληνικού Ζητήματος. Ο απαίδευτος, δεισιδαίμων, δουλοπρεπής και “θεία βουλήσει” αιχμάλωτος λαός του Κυρίου δεν εθεωρείτο ακόμη κατάλληλος για τη σύσταση μιας ακηδεμόνευτης κοινωνίας πολιτών, όπως αυτή που φαίνονταν να προτιμούν στοχαστές ή ακτιβιστές όπως ο Ρήγας⁷.

7. Για ενδεικτικές απόψεις για την “ανηλικότητα” του έθνους βλ.: Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιον 1834, σ. 295, 353-354· *Ιστορικών Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, στη σειρά *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτη, Αθήνα 1963, τ. Α', σ. 173, επιστολή 10¹⁵ Απριλίου 1822, τ. Α', σ. 153 και τ. Β', σ. 342, Επιστολή του Μαυρο-

Το υφιστάμενο καθεστώς του ελληνικού κόσμου υπό ξένη κυριαρχία, αυτό που θα μπορούσε να ονομασθή, κατ' αναλογία προς το *ancien régime* της προεπαναστατικής Γαλλίας, “παλαιό καθεστώς”, αποτελούσε πραγματικότητα, την οποία οι πρωταγωνιστές της ελληνικής εθνικής κινήσεως ήσαν υποχρεωμένοι να λάβουν σοβαρά υπ' όψει. Από κάθε άποψη, το καθεστώς που απασχολούσε τους παράγοντες αυτούς της εθνικής κινήσεως ήταν αυτό που είχε αναπτυχθή στις ιστορικές ελληνικές χώρες που ευρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία· το αντίστοιχο καθεστώς στις λατινοκρατούμενες ελληνικές νήσους δεν αποτελούσε παράγοντα ανάλογης σημασίας στις εκτιμήσεις και τους σχεδιασμούς των πρωταγωνιστών της κινήσεως. Για τον λόγο αυτό, θα εξετασθή αποκλειστικά το καθεστώς των τουρκοκρατούμενων ιστορικών ελληνικών χωρών, αυτών στις οποίες σχηματίσθηκε το εθνικό ελληνικό κράτος όσο και αυτών που δεν συμπεριλήφθηκαν αλλά που αποτελούσαν τόπους στους οποίους υπήρξαν ακμαίες ελληνικές κοινότητες.

Ιστορικές ελληνικές χώρες εννοούνται εδώ οι χώρες της ελληνικής ηερσονήσου, τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου και τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας· οι χώρες, δηλαδή, που περιέλαβε στη Χάρτα του ο Ρήγας⁸. Οι χώρες αυτές αποτελούσαν τον ευρύτερο χώρο δράσεως των Ελλήνων της εποχής, σε αυτές δε διακρίνονται τα βασικά γνωρίσματα του καθεστώτος που αναπτύχθηκε κατά την ύστερη κυρίως τουρκοκρατία. Οι κοινότητες των Ελλήνων της Διασποράς αντανakλούσαν πραγματικότητες και συνθήκες που υπήρχαν στις χώρες αυτές, όχι στις τουρ-

---

κορδάτου προς τον Ζαΐμη, 13 Αυγούστου 1822, τ. Δ', σ. 80· *Ελληνικά Χρονικά*, 95/22 Νοεμβρίου 1824· *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 38/17 Φεβρουαρίου 1826, 25/2 Φεβρουαρίου 1827· *Εθνική Εφημερίς της Ελλάδος*, 1/18 Απριλίου 1832· *Εφημερίς των Αθηνών*, 2/14 Νοεμβρίου 1825, 11/23 Δεκεμβρίου 1825· *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 39/29 Φεβρουαρίου 1826· *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. Β', σ. 669, έγγραφο 7^{ης} Δεκεμβρίου 1823.

8. Ρήγας, ο Βελεστινλής, *Χάρτα της Ελλάδος εν η περιέχονται αι νήσοι αυτής και μέρος των εις την Ευρώπην και μικράν Ασίαν πολυάριθμων αποικιών αυτής*, Εν Βιέννη, Παρά Φρανσουά Μίλλερ, 1796-1797.

κοκρατούμενες ελληνικές χώρες· μολονότι δε οι κοινότητες αυτές επηρέαζαν όπως ήταν φυσικό τις εκτιμήσεις των πρωταγωνιστών της ελληνικής εθνικής κινήσεως, δεν μπορούν να θεωρηθούν τμήμα του παλαιού καθεστώτος των Ελλήνων της εποχής που χρειάστηκε να προσαρμοσθή ή να ανατραπή⁹.

Το παλαιό καθεστώς του ελληνικού κόσμου θα εξετασθή στο πλαίσιο των πολεμικών κυρίως εξελίξεων στην ευρύτερη περιοχή, ώστε να φανούν, εκτός από τα μόνιμα γνωρίσματα του, αυτά δηλαδή που συνδέ-

Η Χάρτα του Ρήγα.

ονταν με το νόμιμο καθεστώς που προσδιόρισε τη θέση των Χριστιανών υπηκόων του Οθωμανού ηγεμόνος, τα χαρακτηριστικά εκείνα, όπως η οικονομική ισχύς και η πολιτική επιρροή των ηγετικών ομάδων του ελληνικού κόσμου, που μεταβάλλονταν υπό την επήρεια εξωγενών παραγόντων, ιδίως δε την εποχή της ακμής του Αλή Πασά. Η εξουσία μάλιστα του τελευταίου σε μεγάλο τμήμα της ελληνικής χερσονήσου υπήρξε καθοριστικός παράγων στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των ηγετικών ομάδων των Ελλήνων στις ιστορικές ελληνικές χώρες που ήλεγχε.

Είναι χρήσιμη η εξέταση των ενεργειών και των επιδιώξεων των ελληνικών ηγετικών ομάδων την εποχή της μεγίστης ισχύος και επιρροής του Αλβανού δεσπότη, επειδή φανερώνει την επίδραση της δεσποτικής εξουσίας του σε αυτές τους τις ενέργειες και επιδιώξεις. Αξίζει να εξετασθούν ιδίως τα εξής: κατά πόσον η τυραννική του εξουσία υπήρξε βα-

9. Βλ. την πραγμάτευση του θέματος από τον συγγραφέα του παρόντος στο έργο του *Η "Πέραν" Ελλάς και οι "Άλλοι" Έλληνες: Το σύγχρονο ελληνικό έθνος και οι ετερόγλωσσοι σύννοικοι Χριστιανοί (1800-1912)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2003.

σικός ή έστω μείζων παράγων στην απόφαση της ρήξεως με τον Οθωμανό κυρίαρχο και, αν πράγματι υπήρξε τέτοιος παράγων, πώς και πότε επέδρασε στις σχετικές εξελίξεις. Γενικώς, θεωρείται ότι ο Αλή Πασάς και η αποστασία του το 1820 διευκόλυναν αν δεν επέσπευσαν την Επανάσταση των Ελλήνων το επόμενο έτος· με την έννοια ότι αποδέσμευσαν μεγάλο τμήμα των Ελλήνων ενόπλων, το οποίο ήλεγχε ο Αλβανός δεσπότης και το οποίο βρέθηκε, μετά τον αποκλεισμό του στα Ιωάννινα από τα σουλτανικά στρατεύματα, αδιαφέντευτο και χωρίς στρατιωτική μισθωτή υπηρεσία¹⁰.

Είναι χρήσιμο ιδίως να εξετασθούν οι επιδιώξεις και οι προσδοκίες των ελληνικών ηγετικών ομάδων της ίδιας περιοχής κατά την πιο κρίσιμη ίσως περίοδο της εθνικής κινήσεως, από τον αποκλεισμό του Αλή Πασά στα Ιωάννινα το θέρος του 1820 έως το τέλος περίπου του 1822, όταν σημειώθηκαν δύο εξελίξεις καθοριστικές για το Ελληνικό Ζήτημα: ο θάνατος του Χουρσίτ Πασά, του αγέρωχου Γεωργιανού Ουλεμά που είχε καταβάλει τον αποστάτη Αλβανό πασά και που αποτελούσε μείζονα απειλή για την ελληνική Επανάσταση, και η άνοδος στην πολιτική σκηνή της Αγγλίας, μετά το θάνατο του Λόρδου Κάσλρη, του Γεωργίου Κάνινγκ, ο οποίος απομάκρυνε την χώρα του από την Ιερή Συμμαχία και διευκόλυνε την προβολή του Ελληνικού Ζητήματος στο προσκήνιο ως προβλήματος του συστήματος ασφαλείας της εποχής που έπρεπε να λυθεί. Η συγκρότηση τοπικών συνελεύσεων κατά την διάρκεια του 1821 και η σύγκληση εθνοσυνελεύσεως στο τέλος του ίδιου έτους από τα ίδια στοιχεία που είχαν συγκροτήσει του τοπικούς πυρήνες πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας, σε περιόδους πλήρους αβεβαιότητας ως προς την έκβαση του επαναστατικού εγχειρήματος και την κατεύθυνση που μπορούσε να πάρει, υπήρξαν εξελίξεις καθοριστικής σημασίας για την μορφή της επαναστατικής εξουσίας αφενός και για την λύση το ελληνικού ζη-

---

10. Για τον ρόλο του Αλή Πασά στην εκδήλωση της Ελληνικής Επανάστασεως βλ. Denis Skiotis, «The Greek Revolution: Ali Pasha's last Gamble», *The First Greek War of Liberation (1821-1830): Continuity and Change*, επιμ. Ν. Ρ. Diamantouros κ. ά., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 97-109.

τήματος που εξασφαλίστηκε αφετέρου. Οι ίδιες εξελίξεις προσφέρουν και ένα είδος “χάρτη” των ηγετικών ομάδων και των ανακατατάξεων που συντελέστηκαν την πρώτη και πιο κρίσιμη ίσως περίοδο της Επαναστάσεως.

Τότε κυρίως, αλλά και κατά την επόμενη περίοδο του μεγάλου εθνικού εγχειρήματος, φάνηκαν τα όρια της δυνατότητας του έθνους να ανακαινισθή με όρους της Δύσεως. “Ανακαίνιση”, “εκσυγχρονισμός”, “εξευρωπαϊσμός”, “εκδυτικισμός” και άλλοι συναφείς όροι, που χρησιμοποιήθηκαν έκτοτε για να περιγράψουν το τεράστιο έργο που αναλήφθηκε τότε, υποδηλώνουν όλοι την ανάγκη να απομακρυνθή το ελληνικό έθνος από την έως τότε κατάστασή του και να προσανατολισθή προς τη Δύση, προς το σύστημα αξιών, αρχών και θεσμών που αντιπροσωπεύει η Δύση. Φυσικά, δεν υπήρξε επ’ αυτού, ούτε μπορούσε να υπάρξει, συναίνεση· μικρή μάλλον μερίδα των Ελλήνων επιθυμούσε και επιδίωκε ανακαίνιση του έθνους με τους όρους της Δύσεως. Φαίνεται ωστόσο πως ήταν τέτοια η απήχηση αυτών των όρων την εποχή του μεγάλου ελληνικού εθνικού εγχειρήματος, ώστε να δημιουργείται η εντύπωση πως δεν υπήρχε σοβαρή αντίδραση από τους εκπροσώπους του παλαιού καθεστώτος του έθνους. Στον πολιτικό τομέα συντελέστηκε, αντί της επιδιωκόμενης ρήξεως, ένα είδος προσαρμογής του παλαιού καθεστώτος με την υιοθέτηση ενός περιβλήματος Δυτικής προελεύσεως που κάλυψε τον πυρήνα του χωρίς να αλλοιώσει τη φύση και τα βασικά του γνωρίσματα¹¹.

---

11. Για τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό μερίδας των Ελλήνων βλ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 68/23 Ιουλίου 1826· *Εφημερίς των Αθηνών*, 2/14 Νοεμβρίου 1825· *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, Βουλευτικόν*, τ. Β΄, Αθήνα 1972, σ. 660· *Ελληνικά Χρονικά*, 15/20 Φεβρουαρίου 1824· *Αρχαίον Μαυροκορδάτου*, τ. Α΄ σ. 152 και τ. Δ΄, σ. 333· Θεοδώρου Κ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ εκδόσεως, επιμ. Τ. Α. Γριτσόπουλου, Αθήνα 1981, βλ. επίσης στα «Προλεγόμενα», σ. στ΄-ζ΄· *Ελληνικά Χρονικά*, 39/16 Μαΐου 1825· Διονυσίου Ρώμα, *Ιστορικών Αρχαίων*, επιμ. Δ. Γ. Καμπούρογλου, Αθήνα 1901-6, τ. Α΄, σ. 626, 736. βλ. τέλος τη μελέτη του Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, «Νοερές κοινό-

Λιγότερο δυσχερής και περισσότερο εμφανής ήταν η απόπειρα να απομακρυνθή το έθνος από το παλαιό καθεστώς στον πολιτιστικό τομέα, ιδίως στα γράμματα και τις τέχνες· εκεί η ανακαίνιση πήρε τη μορφή ρεύματος παράλληλου προς την καθιερωμένη πολιτιστική κοίτη, την επίσημη εκκλησιαστική και τη λαϊκή. Το νεωτερικό ρεύμα στα γράμματα και τις τέχνες άντλησε από τις επιβιώσεις της Δυτικής τεχνοτροπίας στις δυτικές παρυφές του ελληνικού κόσμου, αλλά κυρίως από τα σύγχρονα ρεύματα στη Δύση, καθιερώθηκε δε, παρά τη σοβαρή αντίδραση από το παλαιό καθεστώς, επειδή οι εκπρόσωποι του τελευταίου δεν ήσαν σε θέση να το στρέψουν στην παραδοσιακή κοίτη. Αυτός ήταν και ένας από τους λόγους που εξηγούν την ανάπτυξη του ρεύματος αυτού, ο κυριώτερος όμως λόγος ήταν ο εξής: στα γράμματα και τις τέχνες, η καλλιέργεια Δυτικής τεχνοτροπίας και θεματολογίου εξασφάλισε και διατήρησε αυτονομία ανάπτυξης από τους εκπροσώπους του παλαιού καθεστώτος. Από τον Ρήγα στον Αθανάσιο Χριστόπουλο, τον Ιωάννη Βηλαρά, τον Ανδρέα Κάλβο και τον Διονύσιο Σολωμό, ο πεζός και ο ποιητικός νεοελληνικός λόγος αναπτύχθηκαν σε υψηλό βαθμό, χωρίς ουσιαστικά εμπόδια, και αποτέλεσαν ένα από τα ισχυρά βάθρα στα οποία στηρίχθηκε ο σύγχρονος νεοελληνικός λόγος. Ανάλογη υπήρξε και η σταδιοδρομία των νέων αισθητικών επιλογών στην τέχνη: η λαϊκή τέχνη και η μεταβυζαντινή αγιογραφία αφέθηκαν ανενόχλητες εκεί που τις ευρήκε η νέα αισθητική που εισέβαλε ορμητική με Δυτικά διαπιστευτήρια.

Ονομάσθηκαν έκτοτε, αναλόγως της τοποθετήσεως των ερευνητών, “στρεβλή” η ανάπτυξη του κράτους και της κοινωνίας των Ελλήνων, “κηδεμονευόμενη” η ελληνική πολιτεία και “υπό δοκιμασίαν” η ανεξαρτησία της χώρας· ωσάν να υπήρξε μικρή χώρα απολύτως ανεξάρτητη, ακηδεμόνευτη και “σωστά ανεπτυγμένη”. Αξιολογικές κρίσεις αυτού του είδους υπήρξαν προϊόντα στρατευμένης ιστοριογραφίας που μελετούσε την Ελλάδα, όχι με βάση τα πρότυπα της εποχής συστάσεώς της, αλλά με μέτρο κάποια μεταγενέστερη ιδεατή σύλληψη. Αλλά οι Έλληνες που

τητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο έργο *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, σ. 53-131.

συνέλαβαν την ιδέα της ανακαινίσεως του ελληνικού έθνους και της συστάσεως ελεύθερης εθνικής εστίας, ευρωπαϊκές χώρες της εποχής τους είχαν ως πρότυπα, όχι κάποια ιδεατή πολιτεία, μάλιστα μεταγενέστερης συλλήψεως. Εν τέλει, η πολιτεία που προήλθε από το μεγάλο αυτό εθνικό εγχείρημα, εν μέρει ευρωπαϊκή και εν πολλοίς ανατολική, αντανακλούσε ανυπέρβατες πραγματικότητες της ελληνικής κοινωνίας και έδειχνε τα όρια μεταβολής αυτής της κοινωνίας με όρους του συστήματος αξιών, αρχών και θεσμών των ευνομουμένων ευρωπαϊκών χωρών της εποχής. Η Ελλάδα της εποχής, ανεξάρτητη όσο επέτρεπε η θέση της στο σύστημα ασφαλείας των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων της εποχής και φιλελεύθερη δημοκρατία όσο επέτρεπε η κοινωνική, οικονομική και πολιτική της ανάπτυξη, ήταν εν τέλει περισσότερο νέα χώρα από όσο πίστευαν όλοι εκείνοι που αντιμετώπιζαν την ελληνική εθνική κίνηση με δυσπιστία ή και εχθρότητα αλλά και λιγότερο ευρωπαϊκή από όσο επιθυμούσαν εκείνοι που προωθούσαν τον εξευρωπαϊσμό της.